

Ewa Tarkota

**ARCHIWALIA DEPARTAMENTU UZUPEŁNIEŃ
MINISTERSTWA SPRAW WOJSKOWYCH
1928—1939**

1. Zarys rozwoju organizacyjnego

Od 6 sierpnia 1928 roku rozpoczęło swoją działalność Biuro Uzuppełnień, powołane rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych¹ z 17lipca 1928 roku. W jego skład wszedł wydział uzuppełnień, który przejął wszystkie czynności dotychczasowego wydziału poborowego Departamentu Piechoty MSWojsk. Od stycznia 1929 roku obowiązywał ustalony skład osobowy Biura Uzuppełnień².

Biuro Uzuppełnień MSWojsk. było bezpośrednim organem pracy ministra (I wiceministra), prowadzącym studia i opracowującym projekty ustaw, rozporządzeń wykonawczych, przepisów służbowych, instrukcji technicznych, zarządzeń i rozkazów w sprawach — uzuppełnień, poboru, administracji rezerw oraz mobilizacji personelu, koni i środków przewozowych³. Skład Biura Uzuppełnień Umówiły następujące wydziały: uzuppełnień, administracji, koni podków przewozowych, badań antropologicznych i psychotechnicznych oraz referat personalny.

Poszczególne wydziały były organami pracy szefa Biura Uzuppełnień zgodnie

¹ Rozkaz MSWojsk. Biuro Og. Org. L. 546 i 547/tjn. org. z 17.07.1928 roku. Dz. Rozk. MSWojsk. nr 24, poz. 273 — 1928 rok.

² Dz. Rozk. MSWojsk. nr 33, poz. 356 — 1928 rok.

³ CAW, Dep. Uzup. MSWojsk., t. 13.

z powierzonymi im zadaniami, według następującego podziału:

1) wydział uzupełnień — sprawy uzupełnień personalnych sił zbrojnych oraz pobór (wykonanie ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym). Praca wydziału podzielona była na trzy referaty — poborowo-organizacyjny, poborowo-ewidencyjny i spraw indywidualnych;

2) wydział administracji rezerw — sprawy administracji rezerw personalnych i mobilizacji personalnej z wyjątkiem mobilizacji oficerów (według wytycznych szefa Sztabu Głównego). Skład wydziału stanowiły cztery referaty — ogólny, administracji rezerw, ćwiczeń rezerw i specjalistów wojskowych oraz reklamacyjny;

3) wydział koni i środków przewozowych — sprawy uzupełnienia sił zbrojnych w konie (wykonanie ustawy o obowiązku odstępowania zwierząt pociągowych i wozów na rzecz państwa) oraz administracja rezerw i mobilizacja koni według wytycznych szefa Sztabu Głównego. Realizacja zadań przebiegała w oparciu o referaty — koni, wozów i pojazdów mechanicznych;

4) wydział badań antropologicznych i, psychotechnicznych — sprawy wykorzystania statystyki zasobów ludzkich dla celów racjonalnego uzupełnienia siły zbrojnej oraz studium budowy fizycznej i właściwości psychicznych zasobów ludzkich z punktu widzenia potrzeb wojska. Pracę wydziału organizowały trzy referaty: statystyczny, psychotechniczny i antropologiczny.

Referat personalny Biura Uzupełnień utrzymywał ścisły związek z Biurem Personalnym MSWojsk. w zakresie spraw dotyczących jego działalności.

Z dniem 31 lipca 1931 roku Biuro Uzupełnień przemianowano na Departament Uzupełnień (bez zmiany kompetencji)⁴. Wprowadzona w sierpniu 1935 roku instrukcja organizacyjna Ministerstwa Spraw Wojskowych (tymczasowa) nie zmieniła zakresu czynności szefa Departamentu Uzupełnień⁵.

2. Zawartość aktowa

⁴ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 23, poz. 288 — 1931 rok.

⁵ CAW, Dep. Kaw. MSWojsk., t. 27.

Po inwentaryzacji i ostatecznym opracowaniu całość akt Departamentu Uzupełnień, licząca 70 jednostek archiwalnych, ujęta została w pięć zasadniczych grup. Grupa pierwsza (12 jedn. arch.) zawiera sprawy ogólnopństwowe i społeczne; druga — najliczniejsza (46 jedn. arch.) to sprawy organizacji wojska i jego władz centralnych oraz terytorialnych; trzecia (3 jedn. arch.) obejmuje materiały dotyczące szkolenia, wiedzy i oświaty; w czwartej (8 jedn. arch.) ujęte są sprawy personalne i sprawiedliwości; w ostatniej — piątej (1 jedn. arch.) — sprawy budżetowo-finansowe.

W grupie pierwszej główną dokumentację stanowią ustawy i rozporządzenia wykonawcze do ustaw o powszechnym obowiązku służby wojskowej. Ponadto występują materiały dotyczące spraw stowarzyszeń, zagadnień religijnych i narodowościowych. Do ważniejszych przekazów źródłowych zaliczyć należy uzasadnienie do projektu ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym z 1937 roku, oporządzenie ministrów spraw wojskowych i spraw wewnętrznych wydane w porozumieniu z ministrami spraw zagranicznych Sprawiedliwości w sprawie wykonania ustawy z marca 1938 roku o powszechnym obowiązku wojskowym oraz projekt przepisu o pozbawieniu obywatelstwa uchylających się od służby wojskowej (t. 3). innych źródeł wymienić należy Statut Stowarzyszenia Bratnia moc byłym uczestnikom walk o niepodległość” (t. 6). Wśród problemów religijnych i narodowościowych ważnymi są przekazy źródłowe mówiące o sprawach księży kościoła narodowego oraz sprawozdania dowódców okręgów korpusów o sprawach narodowościowych i politycznych podczas poboru rocznika 1909—1911 na terenie OK II, III, VI, IX, X. Z problematyką tą łączą się również materiały dotyczące drugiego powszechnego spisu ludności z dnia grudnia 1931 roku (t. 6).

W grupie drugiej podstawowym materiałem godnym uwagi badacza są przepisy służbowe, zarządzenia organizacyjne i dyslokacyjne oraz źródła dotyczące wytycznych wcielania poborowych i uzupełniania jednostek wojskowych, poboru ludzi (wyniki, terminy, statystyka) i odroczeń. Ponadto wymienić można instrukcje wojskowych władz uzupełnień, wyniki kontroli i obsady personalne RKU oraz skrypty, testy, programy psychotechniczne i badań antropologicznych, instrukcje, regulaminy i reklamacje mobilizacyjne, a także rozkazy dzienne⁶.

⁶ Rozkazy dzienne są niekompletne; obejmują lata 1931—1934 i zawierają głównie sprawy

W jednej jednostce archiwalnej zebrano przepisy — o zaliczaniu służby w organizacjach plebiscytowych i wykonawcze do Instrukcji o Ewidencji i Administracji Rezerw. Są tu również materiały dotyczące reorganizacji służby intendentury, poprawki do rozkazu wykonawczego o strukturze artylerii na stopie pokojowej, a także urządzenia o sformowaniu kompanii telegraficznych i rewizji etatów urzędników cywilnych (t. 13). W grupie tej na uwagę zasługują również akta mówiące o historii systemu personalnego armii Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Wśród archiwaliów mówiących o organizacji władz centralnych, terytorialnych, jednostek broni i służb zachowały się akta dotyczące organizacji i podziału pracy Biura Uzupełnień MSWojsk., organizacji dowództw okręgów korpusów i jednostek broni. Ponadto wymienić należy rozkazy: o wprowadzeniu w życie reorganizacji formacji telegraficznych i Centrum Wyszkożenia Łączności, wykonawcze o reorganizacji służby intendentury na szczeblu okręgu korpusu i przeorganizowaniu Wojskowego Zakładu Zaopatrzenia Intendenckiego. Wreszcie wartość poznawczą ma instrukcja wyszkolenia piechoty Korpusu Ochrony Pogranicza (t. 16).

Liczną grupę w tym zespole stanowią akta dotyczące spraw poboru. Na szczególną uwagę zasługują tu takie dokumenty, jak: wytyczne do oceny zdolności poborowych do służby wojskowej, przepisy o przeznaczeniu poborowych do służby wojskowej w poszczególnych rodzajach broni, zarządzenia o poborze, tabele należności żywnościowych, zarządzenia o poborze rocznika 1908—1910 i schemat poboru w Polsce w latach 1919—1920. Oprócz tych źródeł wymienić należy instrukcje dotyczące spraw poborowych, zarządzenia o poborze rocznika 1916, rozporządzenia w sprawie wykonania ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej. oraz zarządzenie przeprowadzenia poboru głównego w 1935 roku przesłane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych do wojewodów. Komisarza Rządu na miasto stołeczne Warszawę i starostów (t. 17—20).

Na uwagę zasługują akta mówiące o wynikach poboru i ulgach przyznanych poborowym rocznika 1910 w DOK I—IV oraz poborze głównym rocznika 1911. Zachował się ponadto wykaz stawiennictwa poborowych rocznika 1912 (według

formacji i narodowości). Inne wartościowe archiwalia to: sprawozdanie z poboru rocznika 1908 w dowództwach okręgów korpusów VIII—X, wykazy wykonywanych zawodów przez poborowych rocznika 1912, sprawozdanie i wykazy statystyczne z wcielenia rocznika 1907 (na terenie DOK I, II, VI, VII, IX, X), zestawienie poboru głównego i dodatkowego rocznika 1901—1904 w DOK I—X. Do ciekawszych archiwaliów znajdujących się w tej grupie należą wykazy jakościowego stanu wcielonego rocznika poborowego 1912 z DOK I—X, przydzielonego do jednostek wojskowych różnych rodzajów broni (t. 26). Godne uwagi są tu również prośby o wcielenie do wojska ochotników oraz przesunięcie terminu wcielenia, a także prośby studentów o odroczenie służby wojskowej.

Z ciekawszych dokumentów mówiących o wojskowych władzach uzupełnień wymienić należy: instrukcję służbową dla powiatowych komend uzupełnień, wykazy statystyczne mniejszości narodowych w poszczególnych PKU na terenie DOK IX, instrukcję dla referatów wojskowych powiatowych władz administracji ogólnej, sprawozdania z kontroli powiatowych komend uzupełnień i komend rejonów uzupełnień oraz materiały mówiące o zebraniach kontrolnych. Zachowała się ponadto instrukcja dla rejonowych inspektorów koni. Wartościowymi źródłami w tej grupie są wszelkiego rodzaju sprawozdania przesyłane przez poszczególne PKU do DOK IV, IX—X mówiące o charakterystyce powiatów wchodzących w skład tych PKU pod względem narodowościowym, kulturalno-oświatowym i wyznaniowym (t. 7—10).

W dwunastu jednostkach archiwalnych zgromadzono dokumentację aktową dotyczącą badań psychotechnicznych i antropologicznych. Na uwagę zasługują tu: skrypt psychotechniczny, instrukcja i wskazówki do badań psychotechnicznych z testami, diagramy cech, sprawozdanie ogólne z przeprowadzonych badań psychotechnicznych w pułkach piechoty i kawalerii w 1932 roku, instrukcja wskazówki metodyczne do badań psychotechnicznych, wskazówki a oficerów psychotechnicznych, instrukcja badań indywidualnych aparatami dla mechaników, programy i materiały konferencji dotyczących psychologii wojskowej, materiały mówiące o warunkach psychologicznych potrzebnych do wykonywania poszczególnych zawodów, o psychotechnice w systemie personalnym armii Stanów Zjednoczonych. Natomiast z problematyką dotyczącą antropologii wiążą się wykazy

statystyczne dotyczące ciężaru ciała i wzrostu poborowych rocznika 1910, 1916 w DOK I, II, V oraz rocznika 1911, 1914 w DOK IX, X, statystyka wzrostu poborowych rocznika 1906, e także zdrowotności i budowy fizycznej poborowych rocznika 1906—1909 oraz wykazy statystyczne dotyczące stwierdzonych w czasie poboru schorzeń i wad rozwojowych u poborowych rocznika 1907—1909.

Badacza mogą zainteresować akta dotyczące problemów mobilizacyjnych. Wśród nich wymienić można — odpowiednie normatywy, indywidualne wnioski reklamacyjne na wypadek mobilizacji oraz wykazy statystyczne zwolnionych, instrukcje i regulaminy dotyczące mobilizacji, a także pismo szefa Sztabu Głównego skierowane do szefa Departamentu Uzuppełnień zawiadamiające o wydaniu rozkazów zarządzających rozpoczęcie prac nad nowym planem mobilizacji („Plan mobilizacyjny — W”). Załącznik do tego pisma podaje terminy i zakres prac PKU związanych z opracowaniem nowego planu. Ponadto wymienić należy: korespondencję szefa Oddziału I Sztabu Głównego do szefa Departamentu Uzuppełnień prośbą o wydanie zarządzenia w sprawie nadawania przydziału mobilizacyjnego strzelcom rezerwy z cenzusem przeszkolonych w oddziałach Obrony Narodowej, pismo Departamentu Dowodzenia Ogólnego w sprawie przygotowania postawienia w stan pogotowia bojowego niektórych oddziałów oraz zarządzenie szefa Sztabu Głównego dotyczące prac dowódców jednostek mobilizacyjnych i komendantów PKU w odniesieniu do mobilizacji personalnej (t. 60).

W grupie trzeciej zostały zgromadzone materiały o charakterze szkoleniowym (wytyczne, sprawy ćwiczeń międzydywizyjnych). Na uwagę zasługują tu następujące przekazy źródłowe: plan szkolenia rezerwy saperów w 1938 roku, wytyczne ogólne do szkolenia wojska oraz opracowanie pt. *„Polskie osadnictwo historyczne — szlachta zagrodowa na wschodzie Polski”* (t. 62) i atlas szkolnictwa powszechnego w Polsce.

Grupa czwarta to przede wszystkim instrukcje i przepisy ewidencyjne w sprawach oficerów i podoficerów zawodowych, szeregowych rezerwy i pracowników cywilnych. Z materiałów o charakterze normatywnym na uwagę zasługują: przepisy ewidencji personalnej podoficerów i szeregowców wojska oraz marynarki wojennej, a także instrukcja paszportowa. Jednym z ważniejszych „dokumentów jest zarządzenie przesłane przez Departament Dowodzenia Ogólnego w sprawie awansowania

szeregowców służby czynnej, przebywających na kursach. W zespole zachowało się wiele ciekawych materiałów dotyczących spraw rezerwistów. Do nich należą: ogólne wskazówki do powołania podoficerów i szeregowców rezerwy na zwyczajne ćwiczenia wojskowe w latach 1934—1936 i 1937—1940, tablice orientacyjne do ćwiczeń podoficerów i szeregowców rezerwy (rocznik 1890—1913), plan powołania i przeszkolenia szeregowców rezerwy w jednostkach artylerii przeciwlotniczej w latach 1938/39 oraz pisma w sprawie powołania rezerwistów na dodatkowe ćwiczenia wojskowe. Na uwagę zasługuje również korespondencja dotycząca powołania w latach 1938—1939 rezerwistów dla jednostek 10 brygady kawalerii oraz podoficerów i szeregowców rezerwy przysposobienia wojskowego konnego „Krakusów” na ćwiczenia wojskowe w 1938 roku. Z innych przekazów źródłowych wymienić można plany przeszkolenia specjalistów wojskowych w czasie ćwiczeń rezerwy w roku 1938/39 i szkolenia rezerwy saperów w 1938 roku oraz wykazy statystyczne czasowo zwolnionych szeregowców rezerwy i pospolitego ruszenia. Dokumentem zasługującym na uwagę jest również projekt dekretu o administracji Sił Zbrojnych Państwa.

W grupie piątej, małej pod względem objętości, znajdują się materiały związane z problematyką budżetowo-finansową. Z ciekawszych przekazów wymienić tu należy: opracowany przez Departament Intendentury projekt rozporządzenia w sprawie wykonania artykułu 48 rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 października 1933 roku o uposażeniu wojska, żądania budżetowe II wiceministra, przepisy o gospodarce pieniężnej, kredyty i środki transportowe na ćwiczenia letnie, projekty zmian podatku wojskowego, taryfę wojskową na przewozy kolejami, ustawę o zaopatrzeniu emerytalnym wojskowych i ich rodzin z 1921 roku (t. 71).

3. Zakończenie

Zespół akt Departamentu Uzuppełnień jest zespołem prostym. Obejmuje akta za lata 1928—1939. Stan ilościowy zachowanych materiałów w stosunku do wytworzonych przez kancelarię jest trudny do ustalenia; orientacyjnie można go

określić na około 20 procent stan fizyczny akt jest dobry. Przeważają w nich maszynopisy g egzemplarze powielane, częściowo znajdują się też rękopisy i druki. Akta nie są zszyte. Zachowany wytwór kancelaryjny zespołu osiadał układ odpowiadający schematowi wykazu akt, jednocześnie materiały były przemieszane pod względem chronologicznym i rzeczowym.

Omówiona zawartość aktowa Departamentu Uzuppełnień MSWojsk. ale wyczerpuje całokształtu zagadnień związanych z uzupełnieniem wojska w okresie międzywojennym. Należy zwrócić uwagę na akt, że do roku 1928 sprawy uzupełnień prowadzone były również w innych komórkach organizacyjnych Ministerstwa Spraw Wojskowych. Tak więc wymienić można:

— Departament Mobilizacyjno-Organizacyjny (sekcja poborowa) 1918—1920;

— Oddział I Mobilizacyjno-Organizacyjny Sztabu MSWojsk. (sekcja poboru i uzupełnień) 1920—1921;

— Departament X Spraw Poboru 1921—1923;

— Departament I Piechoty (wydział poborowy) 1923—1928⁷.

Akta tych zespołów, a także Departamentu Uzuppełnień z lat 1928—1939 zostały już całkowicie opracowane i są w pełni dostępne do badań w Centralnym Archiwum Wojskowym.

⁷ Por. K. B a r, *Charakterystyka zespołu akt Departamentu Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych z lat 1921—1939*. Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 6, 1974, s. 27—34.